DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI/2

Dinler Tarihi Araştırmaları-II

(Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	75059
Tas. No:	209 DİN. T

ANKARA
2000

GELENEKSEL TÜRK DİNİNDE DİN ANLAYIŞI

*Prof. Dr. Harun Güngör**

Türklerin dinî tarihinin metodik olarak incelenebilmesi bakımından G. Mensching ve J. Wach'ın birbirine çok yakın terimlerle ifade ettikleri ve bizim açımızdan büyük önem taşıyan iki din tasnifini dikkate almak gerekmektedir.

Mensching dinleri "Millî Dinler" ve "Evrensel Dinler" diye ikiye ayırırken, J. Wach bu iki tipi "Tabiî Dinî Gruplar ve "Spesifik Dinî Gruplar" şeklinde belirtmektedir.

Yukarıda sözü edilen iki tasnifi, başka ölçütlerden hareketle H. Bergson'da da görmekteyiz. Bergson'da bunları "Statik din" ve "Dinamik din" diye ayırmaktadır.

Bütün bu ikili tipolojik tasniflerin bütününü göz önüne alarak Türk din tarihine uyguladığımız zaman, onun bu tarihinin iki ana devresine uygun düştüğünü, onu karşıladığını görüyoruz. İşte biz, bu tasniflerden hareketle, Türklerin dinî tarihinin bu ilk dönemini "Geleneksel Türk Dini" terimi ile ifade etmenin daha doğru olacağı düşüncesindeyiz.

Buradan hareketle Geleneksel Türk Dininin temel unsur ve kavramları üzerinde durmak gerekir. Bunlar:

a) Gök Tanrı

Tarih öncesi çağlardan beri, Türk kültürü ve dini, özellikle güneyden ve batıdan gelen etkilere maruz kalmıştır. Bu durumu Rus tarihçi Lev Nikolayeviç Gumilev öz olarak şöyle açıklamaktadır. Roma'da sonuncu soylu, Iseteg Boetsi'nin "Müdriklikle Tecelli" eserini okuyordu. İstanbul'da kuruyup heykele dönmüş Suriye zahitleri ciddi görünüşlü Yunan papazları ile İzmik konsiline, Kadıköy ilavesi hakkında münakaşa ediyorlardı. Stesifonda artık hem Hürmüz'e hem de Ehrimen'e inanışlarını yitirmiş. İran seçkinleri, hükümdar ile imamların ittifakını uzun mızraklarıyla sağlıyorlardı. Sogd'da dehganlarının kalelerinde nefsin öldürülmesini telkin eden Mağlar'ın, azap verdikleri peygamberleri Mani methini göklere yükselten solgun benizli dünyevi din

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

tebliğcileri geziyorlardı. Çin'de başları temiz bir biçimde traş edilmiş Buda dini mensupları, Buda rahipleri, Konfüçyüs dinini tebliğ eden tebliğcilerin itarazlarına olduğu kadar, onların davranış ve idare sanatı hakkında parlak ipek kumaş üzerine mürekkepli divid ile yazılmış hikmetli sözlerine aldırmadan imparatoriçeye dünyanın faniliği ve geçiciliği hakkında telkinde bulunuyorlardı. Kervan yolu Aralık Denizinden Sarı Denize kadar uzanıyordu. İpek ve ıtriyatla birlikte bu yolda idealar, fikir ve düşünce, öğreti sistemleri de dağlar ve ovalardan geçerek başka ülkelere ulaşıyordu. Bu toprakların sahipleri olan Türkler bütün bu ülkelerin vaizlerinin dediklerini işitmeyebilirler mi idi? Onların Sarı Irmağı sahillerinden çıkmış olan ecdadları medenileşmiş Çin'i, çiçeklenen Sogd ülkesini, mukaddes Turfan'ı didip parçalayan savaşlardan habersiz kalabilirler mi idi? Diğer taraftan Sibirya'da her zaman sıcak kanlı ve hakimiyet altına çabuk düşen çoban dövüşçülere tesir eden büyük sakin ve sessiz Sibirya uzanıyordu. İşte bütün bu âmilleri dikkate almadan eski Türklerin dünya görüşü, onun gelişme sürecinde uğradığı değişiklikleri anlamak mümkün değildir.

Böylece Orta Asya'nın dinî kültürü üzerinde Mezopotamya, İran, Çin, Hint, Tibet Lamaizmi, Nasturî Hıristiyanlığı, Mani Dini, Müslümanlık ve Ortodoks Hıristiyanlığının etkisi söz konusu olmuştur. Bununla birlikte, bu dış etkinin, Türklerin orijinal dinî yapılarını pek değiştirmemiş olması da kayda değerdir.

Tanrı inancı öyle sürekli bir özelliğe sahiptir ki, ilk bakışta, en genel anlamı ile Türk din tarihinin, Türklerin Tanrı ile ilişkilerinin tarihi şeklinde kendini gösterdiğini ve orada Tanrı'ya olan inancın temel bir "arketip"i oluşturduğunu ifade edebiliriz.

Her ne kadar elimizde yazılı belgeler bulunmasa da Türklerin arasında Tanrı inancının çok daha gerilere uzanan varlığının izlerinden söz etmek de mümkündür. Nemeth ve Hommels gibi araştırıcılar, Sümerlerin "Parlak" tanrısı "Dingir" ile Türklerin Gök-Tanrı'sı arasındaki paralelliğe dikkati çekmekte, P.A. Barton, semavî Tanrı Anu'nun, tarih öncesi çağların sonlarına doğru Orta-Asya'dan Mezopotamya'ya ithal edildiğini düşünmektedir. Gerçekten M. Ebert, G. Hermes, W. Amschler, W. Koppers ve E. Erzfeld'in çalışmaları, M.Ö. IV. binli yıllardan itibaren, paleo-oriyantal Elâm kültürü ile Proto-Türklere ait Hazar ve Altan kültürleri arasında bazı temasların olduğunu ortaya koymaktadır.

Asya'nın doğu ucundan Orta-Avrupa'nın içlerine kadar her yerde kendini gösteren bütün tarihî Türk topluluklarında hep Tanrı inancı merkezî bir yer almıştır. Menşei bilinmeyen Tanrı kelimesi, çeşitli Türk topluluklarında, her bölgenin fonetik özelliklerine göre, Yakutlarda **"tangara"**, Kazan Türklerinde **"teri"**, Soyonlarda **"ter"**, Çuvaşlarda **"tura"** ya da **"tora"**, Moğollarda **"tenggeri"** [1] gibi şekillere bürünmüşse de, yine de asli formunu muhafaza ederek, Türklerin kabul ettikleri bütün dinî sistemlerde yerini almıştır [2]. Nitekim, Türkler Müslüman olduktan sonra da Tanrı kelimesi, İslamiyetteki Allah anlamında kullanılmış ve kullanılmaya devam edilmektedir.

Gerçi, Türk din tarihi içerisinde, Türklerin Tanrı'yı ifade etmek için başka kavramlara da yer verdiğini, **İdi, İz, Ugan, Çalab, Bayat** vb. terimleri kullandıklarını zikretmek mümkündür.[3] Ancak bunların hiçbiri Tanrı sözcüğü ölçüsünde yaygın bir kullanıma erişmediği gibi, aynı şekilde onlar tarihî olarak **"Tanrı"** kavramı kadar eski ve köklü kelimeler olarak da görünmemektedirler. Örneğin, **"Çabab"** veya **"Çeleb"** terimi muhtemelen Nasturî Hıristiyanlığının etkisi altında Türk din literatürüne girmiş, bugün ise bazı yer adlarında kalabilmiştir.

Hunlar Gök-Tanrı'ya inanıyor, onu daha sonra Kaşgarlı Mahmut'un ifade edeceği üzere, hem gök ve hem de Tanrı anlamını içeren **"Tengri"** kelimesi ile ifade ediyorlardı. Gök-Türkler de aynı anlamda Tengri kelimesini kullanıyorlardı. Ayrıca Tonyukuk Kitâbesi'nde **"Türk Tanrısı"** kavramına yer veriyorlardı. 762'de Mani dinini kabul eden Uygurlar, Tanrı kelimesinin başına **Kün, Ay** ve **Kün-Ay** kelimelerini ilave ederek **Kün Tengri, Ay Tengri, Kün-Ay Tengri** kavramlarını oluşturmuşlardır. Her ne kadar, Kaşgarlı Mahmut, *"Türklerin büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi kendilerine ulu görünen her şeye tengri dediklerini"* de ifade ediyorsa da Türklerde Tanrı kelimesi yalnızca Gök-Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır.

Türkler yüce ve soyut bir Tanrı telakkisine erişmiş olmakla birlikte, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Nitekim, Orhun Kitabeleri'nde

---

[1] **Moğolların Gizli Tarihi,** (Çev. Ahmet Temur), Ankara 1986, s.3.

[2] J. P. Roux, **La Religion des Turcs et des Mongols,** s. 110.

[3] Bkz. S. Çağatay, *"Türkçe Dinî Terimler"*, **Necati Lügal Armağanı,** T.T.K. Yay., Sayı 50, Ankara 1968, s. 191-198.

"üze kök tengri" terkibinde Tanrı aynı zamanda gök manasını da muhafaza etmekteydi. Bu nedenle de tekamülcü bir yaklaşımla Türklerde Tanrı düşüncesinin, maddî gök yüzünden Ulu Varlığa doğru bir gelişme gösterdiği öne sürülmüştür. Hattâ, Göktürk çağında, dünyayı kaplayan, yer yüzünde her şeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı gözünde Tanrı kabul edilmiş olabileceği imkân dahilinde görülmüştür[4]. Bu bakımdan da, Eski Türklerde bir ve büyük Tanrı hakkında açık bir inanç ve telakkinin mevcut olmadığı öne sürülmüştür[5]. Bununla birlikte, yazılı belge ve kaynak noksanlığının, araştırıcıları, geleneksel Türk dininde Tanrı inancı konusunda bu tür tereddütlü ve karışık yorumlara sürüklediğini ifade etmek gerekir. Nitekim, konuyla ilgili değerli araştırmasında Prof. Dr. Hikmet Tanyu, ortada gerçekten de bir karıştırmanın söz konusu olduğunu ifade etmekte ve **"Kök-Tengri"** teriminde, Kök=Gök"ün tanrı anlamında değil, fakat yücelik manâsında sıfat olarak kullanılmış olduğuna dikkat çekmektedir[6]. Böyle olunca Gök-Tanrı kendisine tapınılan mavi gökyüzünü değil, Yüce Tanrı'yı ifade etmektedir.

Metinlerde Gök-Tanrı, başka kavimlerin semavî ilahlarında görülen ortak özelliklere uygun olarak, kudretli ve aşkın, Yüce Tanrı şeklinde kendini göstermektedir. Bu amaçla kitabelerde **"üze"** yani **"aşkın"** (transcendent), **"kök"** yani **"semavi"** veya **"yüce"** ve **"küçlü"** (kudretli) terimleri yer alıyor. Ebedî anlamındaki **"bengü"** terimine ise ancak Moğol çağında ratlanıyor. Aynı şekilde **"yaratıcı"** sıfatıyla o, açık bir biçimde ancak Altay Türklerinde ve Yakutlarda görünüyor. Bu bakımdan da Tanrı telakkisinde, zaman içerisinde, Türk topluluklarında belli bir evrimin olduğu dikkati çekiyor. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu gelişmelere rağmen, Türklerde Tanrı kavramı yine de orijinal strüktürünü muhafaza etmiştir. Aslında, kitabelerden, kozmik düzenin yani dünyanın ve toplumun organizasyonunun ve insanın kaderinin Tanrı'ya bağlı olduğu anlaşılıyor. Bu bakımdan, daha Göktürkler döneminde rastlanan şekli altında, Türklerde Gök-Tanrı'nın en azından mefhum olarak yaratıcı ve Kâdir-i Mutlak Tanrı şeklinde idrak edildiğini ifade etmek gerekir. Böy-

---

[4] Bkz. İ. Kafesoğlu, **Türk Dünyası El Kitabı,** s. 773.

[5] Bkz. A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** Ankara 1972, s. 26.

[6] Bkz. Hikmet Tanyu, **İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı,** Ankara 1980, s. 15.

le olduğu içindir ki, Türklerde siyasî iktidar ve hâkimiyet menşeini Tanrı'dan almaktadır.

Ezelî ve ebedî (bengü ve mengü) olan, Hakanlara kut ve güç veren, kozmik düzenin, toplumun organizasyonunun ve insanların kaderinin kendisine bağlı olduğu Gök-Tanrı'nın birçok dinde olduğu gibi tapınakları mevcut değildir. Aynı şekilde Eski Türkler tarafından onun resim ve heykelleri yapılarak onlara tapınılmış da değildir. Kaynaklar, M.Ö. 121'de Çinlilerin bir Hun prensini yenerek otağını ele geçirdiğini, orada mihraba benzer altın bir put bulduklarını bildirmekte; Çin tarihçileri, bunun karşısında Hun prensinin Gök-Tanrı'ya kurban sunduğunu ifade etmektedirler. Öyle anlaşılıyor ki, burada söz konusu olan, Tanrı'nın veya tapınmak amacıyla yapılmış olan bir başka ilâhın putu değil, kurban sunmak amacıyla yapılmış bulunan bir ibadet aracıdır. Bu bakımdan, Eski Türk dinindeki Gök-Tanrı inancı ile ilgili belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biri de onun antropomorfik özellikler taşımamakta oluşudur. Bazı Türk destan ve hikayelerinde büyük olasılıkla dış etkilerle ve şüphesiz müteakip dönemlerde Tanrı'nın çocuklarından söz edilmekle birlikte bu durum en azından menşei formu itibariyle Türklerde Gök-Tanrı inancı için geçerli olmayıp; Eliade'ın da kuvvetle ifade ettiği üzere, Türk Tanrı anlayışında temelde, "kutsal evliliğe" (hiérogamie) rastlanmamaktadır. Yani Türk Gök-Tanrı'sı Asur, Babil, Yunan ve Roma tanrıları gibi tanrıçalarla evlenmez. Esasen Türklerin mentalitelerinde ve dil mantıklarında, başka birçok kavimlerin dillerinde görülenin aksine, erkek-dişi ayrımına yer verilmemekte; kâinat Türklere bir bütün olarak görünmekte; bu nedenle de Türklerde, dinî bir anlayışın gereği olarak kadın-erkek ayırımı bulunmamaktadır.

Görülüyor ki Türkler, daha geleneksel Türk dini döneminde, evrensel ve semavî dinlerin tek Tanrı anlayışına yakın özelliklere sahip bir Tanrı anlayışına erişmiş bulunmaktadırlar. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükafatlandıran bir **"Ulu Varlık"** telakkisi, ilkel toplumlar ve dinlerde uluhiyet problemini araştıran W. Schmidt'i, Türklerin daha Asya Hunları çağında monoteizme doğru gelişmiş yüksek bir dine sahip oldukları kanaatine götürmüştür. Kendisine itaat edilmesi gereken ve koruyucu kudret olan Gök-Tanrı, büsbütün manevî bir kudret haline yükselmiştir.

Özellikle üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de, her ne kadar

Göktürkler döneminde Tanrı'nın Türkleri koruması, hatta onları başka milletlerden üstün tutması, hakanların iktidarı ondan almaları sebebiyle, bir yerde **"Türk Tanrısı"** şeklinde adlandırmaya rastlanmakta ve bu nedenle de Türklerde Gök-Tanrı sanki **"ulusal bir Tanrı"** imiş gibi görünmekte ise de, gerçekte o, **"kabile ilâhı"** veya **"millî bir ilâh"** hüviyetinden ziyade **"evresnsel Tanrı"** olarak kendini göstermektedir.

b) Yaygın Kutsal

Dinler tarihi araştırmaları bize, neolitik çağdan itibaren kendini gösteren hâkim Gök-Tanrı'ların zamanla daha dinamik, daha müşahhas ve insana daha yakın kudsiyetler veya **"hierophanie"**lerin belirmesine paralel olarak **"deus otiosus"** haline dönüşmelerinin evrensel bir hadise olduğunu göstermektedir. Geleneksel Türk din tarihi içerisinde Gök-Tanrı da bu sürecin tamamen dışında kalmış değildir. Esasen süreç, dinler tarihi veya belli bir toplumun dinî tarihi içerisinde, bir defaya mahsus olarak meydana gelen bir hadise şeklinde de pek görünmemektedir. Öyle gözüküyor ki, değişen tarih ve sosyo-kültürel şartlar sürece her iki yönde yeniden işletebilmektedirler. J.P. Roux, geleneksel Türk din tarihinde Gök-Tanrı'nın dünyaya müdahaleden uzaklaşarak pasifleşmesini ve böylece **deus otiosus** konumunu almasını, bu tarih içerisinde imparatorlukların kurulması ve dağılması olaylarına bağlı olarak tekerrür eden bir süreç olarak görmektedir. Her halükârda Yakutların Gök-Tanrı'ya tekabül eden **"Ürüng Ayı Toyon"** u yedinci gökte oturmakta, her şeyi yönetmekte, ancak sadece iyilik yapmakta, kötülüklere kayıtsız kalmaktadır. Keza Altay Türklerinde de Gök-Tanrı'nın mukabili olan **Ülgen** veya **Bay Ülgen** yalnızca iyilik tanrısıdır. Öyle anlaşılmaktadır ki, geleneksel Türk dinini muhafaza eden modern Türk halklarında da, Gök-Tanrı, büyük ölçüde bir **deus otiosus** hüviyetine bürünmüştür.

Gök-Tanrı'nın, diğer dinlerin semavî ilâhlarından kaderine benzer şekilde Geleneksel Türk dini tarihi içerisinde **deus otiosus** durumunu alması, kutsallığın semadan daha aşağılara inerek yaygınlaşıp çoğalması, aynı zamanda Gök-Tanrı'nın çeşitli etkilerle antropomorf telakkiler yönünde kişileştirilerek, başka isimler ve ilâhlarla birleştirilmesi sonucunu da doğurmuş bulunmaktadır. Müslüman yazarlar ve Avrupalı seyyahlar, özellikle de son birkaç yüzyılın etnografik tesbitleri bu konuda geniş bilgi sahibi olmamıza imkân sağlamışlardır. İşte bu şekildedir ki, Altay Türklerinde Gök Tanrı, **"büyük"** ve **"ulu"**

anlamında **"Ülgen"** veya **"Ulu Zengin"** mânasında **"Bay Ülgen"**e dönüşmüş, hatta anlaşılan İran kültürünün etkisi altında güney altaylarda ona **"Hüdâ"**dan bozularak **"Kuday"** denmiştir. Oğuzların Tanrı anlamında kullandıkları **"Çelep"** yahut **"Çalap"**ın Nasturî Hristiyanlığına bağlandığına işaret etmiştik. Kuzeybatı Moğolistan'da yaşayan Soyotlarda o, **"Kayrakan"**a, Yakutlarda Budist etkilerle şekillendiği anlaşılan **"Ürüng Ayı Toyon"**a dönüşmüştür.

c) Tabiat Güçlerine İnanma

Eberhard, Geleneksel Türk dinini, **"Güneş ve Ay kültlerinden müteşekkil Türk Gök Dini"** şeklinde tanımlamaktadır.

Eski Türklerde, natürist inançlar, Orhun kitabelerinde **"Yer-Sub"** tabiri ile ifadesini bulmaktadır. Aynı inanışa **"Yir-Suv"** şeklinde Uygurlarda da rastlanıyor. Yer-Su'lar **"ıduk"** yani kutsaldır. Bu durum, Orhun Kitabelerinde **ıduk Yer-Sub** (mukaddes Yer-Su) deyiminde tipik şekilde kendini göstermektedir. Her ne kadar, Geleneksel Türk dininde natürist inançların Türklerin hayat şartları ile fonksiyonel bağlarını tam olarak tesbit etmek mümkün görünmüyorsa da, özellikle Yer-Su'lar söz konusu olduğunda bu, kısmen kendini belli etmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, dağ, orman, ırmak, vs. ile ilgili Yer-Su inançları Türklerde gelişmek suretiyle, özellikle impratorluklar döneminde **"vatan kültü"**ne dönüşmüştür. **"Eçümüz apamız tutmuş Yer-Sub"** (Atalarımızın idare ettiği Yer-Su) ifadesi bunu açıkça göstermektedir. Orhun Kitabeleri ıduk Yer-Su'lardan ikisini iyice belirliyor. Bunlar, Kağanlığın merkezi **"ıduk Ötüken"** ve Tamir Suyunun kaynağı **"Tamlag ıduk baş"**tır.

Bununla birlikte, Türk din tarihinde Yer-Su'ların en önemli temsilcileri dağlardır. Gerçekte Türklerde **"dağ kültü"**, Gök-Tanrı inancıyla ilgilidir. Hunlar eski vatanları olan **Yeni şi-şan** veya **Şan-din-şan** sıradağlarındaki **Han-yo-an** dağında her yıl Gök-Tanrı'ya kurban sunmaktaydılar. Ayrıca **Gan-tsuan-şan** dağı da Hunların kutsal dağlarındandı. Çin'le yapılan anlaşmalar, **Hun-dağı** denilen bir dağın tepesinde kurban kesilmek ve and içilmek suretiyle te'yit edilmekteydi. Eski Türkler dağları, belki de göğe yakınlığı sebebiyle, kutsal ve Tanrı makamı bilmiş, Gök-Tanrı'ya kurbanlarını hep oralarda sunmuşlardır. Bu nedenledir ki, Orta Asya'da dağların adları mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamları ifade eden **Han Tanrı, Buztağata, Iduk Art, Kuttağ...** gibi isimlerle anılmıştır. Eski Türklerde dağlara Han, Ata gibi isimler verilmiş olması, animist bir anlayışla onların kişileştirilmek

suretiyle kutsallaştırıldıklarını da ifade etmektedir. Efsaneler, Eski Türklerde dağların, insanlar gibi konuşan, duyan, hattâ evlenip çoluk-çocuk sahibi olan ruhî varlıklar şeklinde tasavvur edilerek kutsallaştırıldıklarını bildirmektedirler. Nitekim, etnografik araştırmalardan, Altay dağlarının Han addedildiklerini öğreniyoruz. Sagay gelinleri bu dağları **"kayın babaları"** olarak görüyor, onlara öyle sesleniyorlardı. Öte yandan, Eski Türklerde her reis va oymağın kendine mahsus kutsal bir dağı olduğu gibi, daha büyük birliklerin de kutsal dağları bulunmaktaydı[7]. Bu nedenledir ki araştırıcılar, kutsal dağları veya en azından tepeleri bulunmayan Türk topluluklarının tarihte muhtemelen hiç mevcut olmadığı kanaatindedirler[8]. Çinlilerin **Tien-şan** dedikleri **Tanrı Dağı,** Hsioung-nu'ların en önemli kutsal yerlerinden biri olmuştur. Çok eski zamanlarda Wu-huanlar **Kızıldağ** denilen bir yeri kutsal bilmekteydiler. Tabgaçlarda her yıl hakan, atının üzerinde, sabaha karşı kutsal dağa döne döne tırmanıyor ve orada Gök-Tanrı'ya kurban sunuyordu. Ortaçağın Müslüman yazarları ve aynı şekilde T'anglar döneminden itibaren Çin kaynakları, Karluklar, Çiğiller ve öteki tüm Türk kavimlerinin kutsal bildikleri, Isık Göl'ün kuzeybatısında bulunan bir dağdan söz etmektedirler. Çin kaynakları, Göktürklerin Ötüken'den başka kutsal bildikleri Ötüken'in 250 km batısında yer alan **Bodin İnli** adlı bir dağın bulunduğunu da haber vermektedirler. Cüveynî'nin naklettiği bir efsane Uygurların saadet ve bolluk sağlayan ve kendisine **Kuttag** denilen bir dağın bulunduğunu göstermektedir. Aslında Uygurlar, Göktürklerden sonra **Ötüken**'i kutsal bildiler ve orada yerleştiler. Nihayet, etnografik araştırmalar, günümüzde Altay kavimlerinde de **"mukaddes dağ"** inancının devam ettiğini, böylece her bir boy ve oymağın kutsal dağının bulunduğunu göstermektedirler. Bu dağlar, Eski Türklerce de kutsal bilinmekte ve onlardan biri **Kögmen** adıyla anılmaktaydı. Diğer taraftan Türkler, kutsal dağ inanışını göç ettikleri diğer ülkeler, bu arada Anadolu'ya da taşımışlar ve hattâ bu inançlar Müslüman Türklerin arasında da yaşamaya devam etmiştir. Bunun en kayda değer örneğini Anadolu'da Alevî Türklerin **Kazdağı**'na atfettikleri kutsiyet oluşturmaktadır.

---

[7] A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** s. 49; B. Ögel, **Türk Mitolojisi II,** s. 132-133

[8] J.P. Roux, **La Religion des Turcs et des Mongols,** s. 150.

Geleneksel Türk dini içerisinde, tabiat kuvvetlerine inanç çerçevesinde dağ kültünün yanısıra **"orman ve ağaç kültü"** de önemli bir yer tutmaktadır. Gerçekte orman kültünün, ormanda yaşayan ve yiyecek derleyip avcılık yaparak geçinen ilkel topluluklara mahsus olduğu; Türklerin de göçebe çoban hayatına oradan geçtikleri öne sürülmüştür. Bazıları bu görüşe karşı çıkmakta, Türklerde temelinde bozkır kültünün hakim olduğunu düşünmektedirler. Herhalükârda Türklerde Kutsal Ötüken Dağı ormanla kaplıdır ve **"Ötüken Yış"** (Ötüken Ormanı), Göktürkler ve Uygurlarca kutsal bilinmektedir.

Türkler, öteden beri ateşe saygı gösteriyor, onda kutsal ve temizleyici bir güç görüyorlardı. Altaylılar ve Yakutlar ateşteki bu kutsal ve temizleyici güç ya da ruha **"ot izi"** (ateş) adını vermektedirler.

Ateş yoluyla temizlenmenin ve böylece ateşe kutsal ve temizleyici bir anlam ve önem atfetme uygulamasının tipik bir örneğini de, yine Türkler arasında oldukça yaygın olan, hastalıkları, evleri, ölüleri **"tütsüleme"** uygulamasında görmekteyiz. Türklerde ateş ayrıca kehanet aracı olarak da kullanılmıştır. Öte yandan Türklerde ateş kültünün, **"aile ocağı kültü"** ile yakından ilgili oluşu da dikkate değerdir. Aile ocağı kültü ise, çok büyük bir ihtimalle, **"atalar kültü"** ile ilgilidir. Kırgız-Kazaklarda aile ocağını ve müşterek atayı temsil eden çadıra saygı, bu inancın bir devamı olsa gerektir. Gerek Şaman dualarında, gerekse Müslüman Türklerin arasında, örneğin Anadolu'da, aile ocağına saygı anlayışı da, bu inançla, uzaktan da olsa bağlantılı olmalıdır.

Yer-Su terimi, dağ, ağaç, ateş ve suyun yanısıra toprağın ve aynı kategoriye dahil olmak üzere bir kısım taşlar ve kayaların da Geleneksel Türk dini içerisinde kutsal bir anlam üzere bir kısım taşlar ve kayaların da Geleneksel Türk dini içerisinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olduklarını ifade etmektedir. Gerçekten de, Orhun Kitabelerinde "mavi gök" ile "yağız yer" iki ana kozmik alan oluşturmakta ve onlar birbirlerini tamamlamaktadırlar. Öte yandan Gök-Tanrı inancı dolayısıyla göğün bir anlamda kutsallık kazanmasının yanısıra ıduk Yer-Sub terimi de, Eski Türklerin yere de bir kutsallık atfettiklerini göstermektedir. Türkler ıduk olan yerlerin birer "izi"sinin bulunduğuna inanmışlardır. Ayrıca bazı kitabelerde, Yer-Su terimini zikretmeksizin, sadece "ıduk yer"den söz edildiği de görülmektedir. Iduk sayılan yerler, Türkler tarafından korumaya alınmış; oralarda avlanmak, o yerlerin ağacını ve ormanını kesmek yasaklanmıştır.

ç) Atalar Kültü

Ölmüş ataları ta'zim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti, Geleneksel Türk dini tarihinin en önemli yanlarından birini oluşturmaktadır. Aslında atalar kültü, tıpkı tabiat güçlerine inanma yani naturizm gibi, dinler tarihi içerisinde, çok çeşitli toplumlarda görülen bir olaydır. Hatta bazı din bilimcileri onu menşeî dinî form şeklinde görmek istemişlerdir. Her halükârda, atalar kültü (culte des ancêtres) veya (manizm) özellikle patriarkal aile tipinin hakim olduğu toplumlarda görülen bir dinî olaydır. Buna göre, ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı, onlara karşı duyulan minnet hissi, atalar kültünün temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, atalar kültünün ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedirler. Bu anlamda **"ölüler kültü"** (culte des morts) ile atalar kültünü de birbirinden ayırdetmek gerekmektedir.

Atalar kültü ile ilgili olarak, Türklerde ataların tasvirlerinin yapılıp saklandığına dair kayıtlar da mevcuttur. Gerçekten de, Orta Asya Türkleri arasında görülen ve bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan, bazıları da hayvan derilerinden yapılan sembollere Altaylılar **"töz"** (tös), Yakutlar **"tangara"** diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, önemli bir yolculuğa veya ava çıkılırken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü. Moğalların **"ongon"** adını verdikleri töz veya tös kelimesi anlam itibariyle **"asıl, menşe, kök"** demek, olup, Uygur ve Hakaniye lehçelerinde de kelime aynı anlamı ifade etmektedir. Bu sembollere töz veya tös denmesi ise, onların atalarının ruhunun hatırası olarak yapıldığını göstermektedir. Altaylı Türklerin bunlar hakkında *"bu babamın tözü", "şu anamın tözü",* gibi ifadelere yer verdiklerini modern etnografik araştırmalar bize göstermektedir. Ayrıca, bu Türk kavimlerinde, büyük ve ünlü kamların ruhlarına izafe edilen tözler de mevcuttur. Moğollarda ongon kültünü inceleyen Banzarov, bunun büyük ata ve ölüler kültü ile bağlantılı olduğu kanaatine varmış; Altaylıların tözleri üzerine yapılan araştırma ve incelemeler de aynı sonuca yönelmiştir. Çin kaynakları, Göktürklerdeki benzeri uygulamaları "tanrıların tasvirleri" şeklinde bildirdikleri gibi, bir kısım araştırmacılar da tözlerin put-fetişler olduklarını ifade etmişlerse de, XIII. yüzyılda Budist Uygurların tapınağında rastlanan tözler hakkında rahip Rubruk'un verdiği bilgi, yabancıların bunların hakkın-

daki değerlendirmelerinin aksine, Uygurların onları Tanrılarının tasvirleri olarak değil, fakat ölen yakınlarını temsilen ve onların hatırası olarak yaptıklarını ve tapınaklarda sakladıklarını göstermektedir. Ebu'l-Gazî Bahadır Han'ın, tözlerle ilgili olarak, "bir kimsenin yakını öldüğünde onun suretini (kugurcak) yapar ve evinde saklardı" şeklindeki ifadesi de tözlerin ölen yakınları veya ataları temsil ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Altaylıların töz ya da tös kelimesini bu sembollerin yanı sıra bazı dağlar için olduğu gibi, Ülgen ve Erlik gibi iyi ve kötü ruhlar için de kullandıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan, Moğolların ongon kelimesini Türkçedeki **ıduk**'un karşılığı olarak, kutsal bilinen her şey için kullandıklarına da işaret etmek gerekir.

Ongon ya da töz veya töslerle ilgili olarak, kayda değer hususlardan biri de, gerek Moğollar'da ve gerekse Türkler'de bunların genellikle tavşan, ayı, kartal, sincap... gibi zoomorf şekiller altında tasavvur edilmiş olmaları, bunlara karşılık olan **"tilik", "kozan", "aba", "bürküt", "tiyin"** gibi isimlerle anılmakta oluşlarıdır. Zaten genellikle Geleneksel Türk dininde ruhun tasavvuru konusunda zoomorfizm yaygın bir karakteristik kolarak dikkati çekmektedir. Kayda değer olan hususlardan biri de Türklerde aynı anlamdaki **"aba"**, Yakutlar ise **"ese", "ebe", ebüge"** demişlerdir ki, bunların hepsi **"ata"** anlamındadır. Şu hale göre bu husus, atalar kültü ile yakından ilişkilidir. Yakutlar tözlerini en çok kuş, daha ziyade de kartal sembolü altında tasavvur etmişlerdir. Bu kuş onlarda aslında güneşin ve Gök-Tanrı'nın sembolü sayılmıştır. Geleneksel Türk dininde hayvanlara verilen önem, zamanın da, yıldızlarla ilgili tasavvurlara bağlı olarak, hayvanlarla temsil edilmeleri suretiyle, 12 Hayvanlı Türk Takviminin oluşumuna imkân vermiş bulunmaktadır. Bu hayvanlar sıçan (fare), ud (inek), pars, tavuşgan (tavşan), lu (ejderha), yılan, yond (at), koy (koyun), biçin (maymun), taguk (tavuk), it (köpek) ve tonguz (domuz)dur[9]. Reşidüddin'in naklettiği Oğuz menkıbesinde, 24 Oğuz boyundan her dört tanesini bir kuş sembolize etmek üzere, şahin, kartal, tavşancıl, sungur, üçkuş ve çakır kuşu ongonlarının bulunduğu ifade edilmektedir. Cengiz Han'ın da 12 Türk boyuna nişan olarak birer kuş, damga, uran (savaş parolası), ağaç tayin ettiği bildiriliyor. Başkurtlarda ağaç, damga ve kuş geleneğinin son zamanlara kadar muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlik-

---

[9] O. Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi,** İstanbul 1942, s. 25.

te, birçok gözlemcinin söylediğinin aksine, bu hayvanların hiçbiri tanrı değildir. A.İnan, esasında oldukça yaygın olan ve hatta bugün de örneklerine sıklıkla rastlanan ağaçlara paçavra, kıl, tüy gibi şeyleri bağlama âdetinin dahi, bu tür tözler olduğunu ifade etmektedir[10]. Bu bakımdan Zelenin'in öne sürdüğü üzere, tözlerin eskiden tamamen zoomorf oldukları iddiası pek tutarlı görünmemektedir. Aslında, Türklerde atalar kültü problemi bizi tözler konusunda menşe efsanesine götürmekte; nitekim araştırmacılar, özellikle Gumilev, Türklerde atalar kültünün en büyük delili olarak Bozkurt'a duyulan saygıyı göstermekle; hattâ bütün Türk hükümdarlarının kendilerini **Aşine=Asena** soyuna bağlamak istemelerini bunun en büyük delili olarak görmektedir. Göktürkler, kurt menşe efsanesine bağlı olarak, büyük dinî merasimlerini, demircilikte uğraştıkları Altay dağlarının bir vadisinde, beylerin ve asillerin iştirakı ile yapılıyorlardı.

d) Kozmoloji

Geleneksel Türk dininde de evreni ve hayatı algılayış biçimleri dinî inançlar üzerine temellenmiş bulunmaktadır. Gerçi bu anlayış ve algılayışlar zaman içerisinde gelişme ve değişmelere de uğramıştır. Hatta yabancı etkilerin özellikle modern dönemde onu adetâ senkretik bir hüviyete büründürdüğü de ifade edilebilir. Bununla birlikte, birçok arkaik unsurların arketipler halinde orada hayatiyetlerini devam ettirdiklerini de belirtmek gerekir. Hatta, temelde Geleneksel Türk dini, Gök-Tanrı inancı, Yer-Su'lar ve atalar kültü ile evrensel bir sistem olma eğiliminde olduğundan, Türklerin evreni temel anlayış biçimi de **"Üniversalizm"** veya **"Üniversizm"** (kainât nizamı) şeklinde adlandırılmış bulunmaktadır. Bazıları, yer ile gök arasındaki iki ilkeli bu ilişkiyi dikotomik bir biçimde görmek istemişler, bu bakımdan da bu evren anlayışını **"dikotomik üniversalizm"** şeklinde adlandırmışlardır.

Türklerdeki bu iki katlı dikotomik üniversalist kozmoloji anlayışının, belli bir dönemden itibaren üç tabakalı bir tasavvura dönüştüğü görülmektedir. Böylece, gök ve yer katlarına bir de yer altı eklenmiştir. Orijinalinde bulunmayan bu tabakanın, Türklerin yabancı dinlerin etkisine çok güçlü bir şekilde girdiği dönemden itibaren yavaş yavaş kendisini göstermeye başladığı ve muhtemelen X. yüzyıldan sonra net olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ye-

---

[10] A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 42-47.

raltı kötülükler ülkesi ve cehennem olarak düşünüldüğüne göre, Türk dünyasında kozmolojinin bu gelişmesi ve değişmesinin, orada dinî kavramların gelişmesi hadisesi ile ilişkili olduğu açıkça görülmektedir.

Kamlar

Türklerde, Gök-Tanrı'nın deus otiosus konumuna düşerek ikinci plana itildiği durumlarda dahi, genellikle semavî kutsiyetin dinî tecrübe içerisinde aktif kalmaya devam etmiş olması dikkate değerdir. Genellikle bu aktivitenin, **"yükseklik", "yükseliş"** ve **"merkez"**in sembolizmi aracılığı ile sağlanmış olması birçok dinlerde görülmektedir[11]. Geleneksel Türk dini de bu motifleri kullanmak suretiyle Gök-Tanrı'nın dinî hayat içerisinde aktivitesini sürdürmesini sağlamıştır. Dağların Tanrı'nın ikametgâhı şeklinde sembolize edilmek suretiyle bu konuya nasıl dahil edildiğini, ölümün de gerçekte, beşerî kondisyonun aşkınlığa bir tür yönelmesi, Öbür Dünya'ya bir nevi geçiş olduğunu "Merkez" düşüncesinin, üniversalist Türk kâinat telakkisindeki yerine ve orada merkezin evrenin katları arasındaki irtibatın sağlanmasındaki sembolik önemine de işaret etmek gerektiğini ifade edelim. Merkezden sema ile ve daha sonra da yeraltı dünyası ile irtibatın sağlanması anlayışı, genellikle Türk dini içerisinde **"yükseliş"** ve **"iniş"** ritüellerinin önemli bir yer tutması ile sonuçlanmış bulunmakta olup, bu çerçevede önemli bir figür olarak karşımıza **"kam"**lar çıkmaktadır.

Gerçekten, Geleneksel Türk dininde kamlar önemli bir yer tutmaktadır. Türkler tarafından **"kam"** adı verilen bu otorite tipini, Tunguzların dilinden alınmış olmakla birlikte, menşei konusunda çeşitli tartışmaların yer aldığı ve çok daha geniş bir kullanıma ulaşmış bulunan bir kelime ile **"şaman"** adı verilmektedir. Şaman, dinî-mistik-sihrî bir otorite tipini temsil etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, deus otiosus konumunu almış bir Gök-Tanrı, ikinci dereceden ve bazen onunla rekabette imiş gibi görünen kutsiyetler, beşerî ruhun kararsızlığı, kötü ruhların neden oldukları hastalıklar ve ölüm, öteki hayatta ruhun kaderi meselesi, sosyal hayatın çeşitli problem ve sıkıntıları, önceleri iki, daha sonra üç bölgeli ve çok katlı evren anlayışı bunların arasında bağlantının sağlanması meselesi gibi birçok hususlar, kamları Geleneksel Türk dini içe-

---

[11] M. Eliade, **Traite'd Histoiré des Religions,** s. 92-101.

risinde önemli bir konuma getirmiştir. İşte bu sebeble bazıları Geleneksel Türk dinine **"Şamanizm"** adını vermişlerdir.

Gerçekte **"Şamanizm"** arkaik bir dinî-sihrî-mistik olaydır. Ona paleolitik çağdan bu yana rastlanmaktadır. Bununla birlikte Şamanizme, kelimenin öz anlamı ile bir din demek mümkün değildir. Zira o, arkaik dönemlerden itibaren karşımıza ekstazik ve terapötik yöntemler toplamı olarak çıkmakta ve gayesi, insanlarınkine paralel, ancak görülmez ruhlar âlemi ile temasın ve insanların işlerinin gidişatına ruhların desteğinin sağlanması olarak görünmektedir[12]. Üstelik bu şekliyle olay, evrensel boyutlara da sahiptir ve onda İran, Mezopotamya, Budizm ve Lamaizmin izlerini açık bir biçimde görmek mümkündür. Belki de bu etkilerin, çoğu zaman Orta ve Kuzey Asya bölgesinde oluşmuş olması, Şamanizme özellikle oraya özgü bir dinî fenomenmiş intibaını kazandırmıştır.

Böyle olunca kamları ya da asırdan fazla bir zamandır yaygın bir terim haline gelmiş olan şekliyle şamanları özellikle Geleneksel Türk dinine mahsus bir otorite tipiymiş gibi algılamak hatalıdır. Her ne olursa olsun kamlar, Geleneksel Türk dini içerisinde belli bir yer elde etmişlerdir. Bununla birlikte onların faaliyetleri, statüleri ve fonksiyonları sınırlıdır. Bu bakımdan da onları eski Türklerin dinî tecrübelerini kuşatan tipler şeklinde algılamak hatalı olur. Nitekim Eliade, Gök-Tanrı sözkonusu olduğunda şamanların rolünün çok sınırlı kaldığına dikkati çekmektedir[13]. Öyle anlaşılmaktadır ki, Geleneksel Türk dininde aile babası, başkan, hakan ve kamlar belli dinî otoritelere sahip tipler olarak belirmişler, ancak yine de orada dinî yaşayışın birçok alanlarında olduğu gibi, dinî otoritenin uzmanlaşması ve teşkilatlanması böylece bir din adamları veya görevlileri zümresinin oluşumu konusunda da, tarihen bildiğimiz şekli altına gelişmesini tamamlamamış olarak kalmıştır.

Gy. Nemeth'in araştırmaları, Türklerde **"kam"** sözcüğünün en azından miladî beşinci yüzyıldan itibaren mevcut bulunduğunu göstermiştir. Avrupa Hunlarının tarihinde **"atakam"** ve **"eşkam"** adlarında iki şeften söz edilmektedir. Ancak bunların fonksiyonları hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Tabgaçlarda da **"wu"** denilen büyücülerden söz ediliyor. De Guignes,

---

[12] Eliade ve Coulino, **Dictionaire des Religions,** Paris, Plan 1990, s. 99.

[13] W. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları,** s. 69.

Hunların kâhinlerinden söz etmiştir. Uygurlarda **"kam"** daha çok büyücü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tunguzlarda da **"şaman"** büyücü anlamına gelmektedir. Göktürk yazıtlarında kamların hiç bahsi geçmemektedir. Çin kaynaklarından Suy-şu'da (VIII. yüzyılın ilk yarısı) Türklerin **"Hu"** adı verilen sihirbazlarından söz edilmektedir. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'nda "kam" kelimesi **"kâhin"** şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı yüzyılda Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'inde onlar **"otacılar"** (tabipler) ile eş değer görülmektedir. T'ang'lar dönemine ait Çin yıllıkları, IX. yüzyılda Kırgızların **"gan"** adını verdikleri ve Çince **"wu"** (büyücü) denilen bir otorite tipinden söz ediliyor ki, bunun kam olması çok muhtemeldir[14]. Nitekim XI. yüzyılda Kırgızlarda kamların varlığından söz edilmektedir. Altaylı Türklerde kam kelimesi mevcuttur. Anlaşılan bu kelime Türklerde bu konuda en yaygın kullanıma sahip olanıdır. Bununla birlikte Yakutlar, Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar ve Moğollar farklı kelimeler kullanmışlardır. Yakutlar erkek ve kadın şamanlar arasında ayırım yapmakta ve birincisine **"oyun"** ikincisine de **"udagan"** demektedirler. Kırgız-Kazaklarda bu **"bahsı"** ve Kazaklarda da **"bakşı"** şeklinde geçmekte olup, kelime aslında Budist menşelidir. Aynı şekilde Yakutların **"oyun"** sözcüğü de böyle bir menşei çağrıştırmaktadır. Pelliot, Çince bir metinde şaman kelimesine rastlamış ve bunun Cücenlerde **"sâhir"** anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Soğdlarda ise bu **"şeytan"** anlamını ifade etmektedir[15]. 982'de Hudud el-Âlem'de Oğuzların saygı gösterdikleri tabiplerden söz edilmektedir. Bundan az bir zaman sonra İbn-i Sina, Türklerin kâhinlerinden ve kehanet usüllerinden bahsetmiştir. XI. yüzyılda Mervezî, İbn-i Sina'nın verdiği bilgilere paralel bilgileri vermektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki bin yıllarına doğru batı Türklerinde kamlar belirgin bir fonksiyona sahip otoriteler olarak yerlerini almışlardır. Özellikle Uygurlarda Şamanizmin çok geliştiği, hatta Moğollara da onlardan geçtiği, Cüveynî ve Bar Hebraüs tarafından öne sürülmüştür. Ancak bu iddia pek tutarlı görünmemekte ve anlaşılan Moğollarda olay oldukça köklü bir varlığa sahip bulunmaktadır[16]. Moğol hakimiyeti döneminde

---

[14] W. Eberhart, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 69.

[15] A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 72-75.

[16] Krş., J.P. Roux, **La Religioun des Turcs et des Mongols**, s. 71.

Şamanizmle ilgili inanç ve uygulamaların çok güç kazandığı anlaşılmaktadır. Ortaçağın Avrupalı seyyahları da bundan söz etmişlerdir. Bununla birlikte XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra Rus arkeoloji ve etnoloji bilginlerinin; Radlof, Seroşevsky, Verbitski ve Anohin gibi araştırıcıların çalışmaları sonucundadır ki, başta Altay ve Yakut Türkleri hakkındakiler olmak üzere, bu konudaki bilgiler oldukça artmıştır. Öyle gözüküyor ki, özellikle Moğollar dönemi Geleneksel Türk din tarihi bakımından bu konuda oldukça etkili olmuş. Şamanizmin sistemleşmesi de asıl bu dönemde gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte, Orta ve Kuzey Asya topluluklarının dinî-sihrî hayatında önemli bir yere sahip olan şamanları veya Türklerin arasındaki yaygın kullanımı ile kamları, çeşitli dinlerde rastlanan **"rahip"** (pêtre) denilen din adamları türünden bir dinî otorite tipi sanmak da hatalıdır. Aynı şekilde kamlar, Afrika ve Avustralya dinlerinde rastlanan ve **"büyücü"** (sorcier) denilen tipten de farklıdırlar. Zira onları gaipten veya gelecekten haber veren alelâde **"kâhinler"** (voyants) veya örneklerine birçok kültürlerde rastlanan **"halk hekimleri"** (medicine-men) ile özdeşleştirmek de hatalıdır. Çünkü kamlar gerek Türklerde ve gerekse de öteki birçok toplumlarda yer almış bulundukları şekil altında her şeyden önce bir **"vecd ve istiğrak"** (extase) teknisyeni olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu nedenle Eliade, bir sistem olarak Şamanizmin arkaik bir vecd tekniğinden ibaret olduğu kanaatine varmış, bunu konuyla ilgili geniş incelemesine başlık yapmıştır[17]. Buna göre şaman, her şeyden önce kendi özel usülleri sayesinde vecd hali içinde ruhunun göklere yükseldiğini, yer altına indiğini ve oralarda dolaştığını hisseden bir "trans" ustasıdır. Kamların, Tanrı veya tanrılar ile insanlar ve ruhlar arasında aracılık yapma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır. Önceleri toplumda ölüm ve hastalık gibi birçok kötülükler ruhların işi olarak görülmekteydi. Özellikle kötü ruhlara karşı insanın tek başına karşı koyamayacağı, bu konuda mutlaka birinin yardımına ihtiyacının olduğu düşünülmekte, işte bu noktada kamların otoritesi devreye girmekteydi. Onların, vecd tekniği sayesinde ruhları hükümleri altına alabildikleri; ölülerle ve tabiat ruhları ile bağlantı kurabilecekleri, ateşe hâkim olabilecekleri, hastalanan yani ruhları çalınan kimselere şifa temin edebilecekleri, dertlilerin şikayet ve dileklerini dinleyerek onlara

---

[17] Bkz. M. Eliade, **Le Chamanisme et les Techniques Archaiques de L'Extase**, s. 14.

Gök-Tanrı ve ötesi kutsiyetler arasında aracılık yapabilecekleri kabul edilmekteydi. Bütün bunlar kamlara toplumda önemli bir otorite ve prestij sağlamaktaydı. Böylece kamlar toplumun dinî-sihrî hayatında önemli roller üstlendiler. Hattâ onların bu prestiji ölümlerinden sonra kendilerine gösterilen saygıda da devam etmiş, kamlar ölümlerinden sonra ailenin ve kabilenin koruyucuları sayılmışlardır. Ancak onlar, toplumsal hayatın ve hatta toplumun dinî yaşayışının tamamına hiç bir şekilde hâkim olamamışlardır. Zaten, Orta Asya'da kamların dışında büyücü, kâhin ve halk hekimi gibi tiplerin varlığı da bilinmektedir. Onlar birçok durumlarda kamlarla birbirlerine karıştırılmışlardır. Uygurlarda, Bulgarlarda, Moğollarda, İskitlerde, Hunlarda kamların dışında büyücüler, kâhinler ve hekimler olmuştur. Özellikle Uygurlar ve Moğollarda sihrin ve kehânetin oldukça gelişmiş ve yaygın olduğu görülmektedir. Moğollar dönemine ait **Irk Bitig** adlı falcılık kitabı ve **Moğolların Gizli Tarihi** bu konularda geniş bilgi vermektedir.

Türklerde kamların kendilerine özgü bir otorite tipi olduğuna önemle işaret etmeliyiz. Örneğin, Altaylarda kurban kesme görevi kamlara ait değildir. Ölüm ve evlenme törenlerinde de onlar ancak kısırlık, güç doğum... gibi sıkıntı hallerinde müdahele edebilirler. Ava çıkmadan önce, bereketli bir av olmak amacıyla kamların duasına baş vuruluyordu. Sürülerin aç kurtlardan korunması için de kamlara müracaat edilmekteydi. Buna karşılık olayların normal cereyanı içinde ve Gök-Tanrı veyahut öteki kutsiyetlere yapılan ibadetlerde, dinî merasimlerde kamların yeri yoktur. Hastalık ve ölüm gibi hallerde ise onlar uzman kabul edilirler. Bu bakımdan kamlar gerçek birer **"psychopome"** (ruh yöneticisi) durlar. Onların en başta gelen fonsiyonu hastalıklardan iyileştirmede kendini göstermektedir. Onlar, evlerin etrafından ayrılmadıkları, öfkeli anlarında hayattaki akrabalarına zarar verebilecekleri sanılan ölülerin ruhlarını uzaklaştırarak, bazılarını yer altı katlarında kovalar, kurbanları Tanrı'ya sunmak üzere göğün katlarında yükselir, hastanın bedeninden çıkıp gitmiş olan ruhunu arayıp bulur, yerine iade eder ve böylece hastayı sağlığına kavuştururlar.

Herkes kam olamaz. Bu teknik kendi kendine öğrenmekle de elde edilmez. Bunun yollarından birisi irsiyettir. Yani, belli başlı bir kamın neslinden gelmek gerekir. Bir başka yöntem, kam olmaya doğal istidattır. Kamlık mesleğine eğilim ve istidat çoğu zaman garip davranışlarla kendini belli eder.

Dalgınlık, hayal görme, inziva eğilimi, ormanda, ıssız yerlerde veya çöllerde tek başına dolaşma, uykuda şarkı söyleme, vb. davranışlar bunun belirtilerinden sayılırlar. Ayrıca, asabiyet, zaman zaman bayılma, sara nöbetlerine benzer ve ağızdan köpük gelmesi ve kendini gösteren patolojik haller, ağaç kabuklarıyla beslenme, kendini ateşe veya suya atma, bıçakla kendini yaralama gibi davranışlar da kamlık eğilimi ve kabiliyetinin belirtileri sayılmaktadır. Veraset yoluyla kamlığa seçilenlerin, ata şamanın ruhu tarafından rahatsız edildiği tasavvur edilir. Bu bakımdan onlarda da yukarıda sayılanlara benzer davranışlar gözlenebilir.

Aslında mistik eğilim ekseriya adayda bir kriz doğurur ve bunun bir giriş ve hazırlık rolü oynadığı kabul edilir. Bu durumda olan aday, **"kamlığa giriş ve hazırlık hastalığı"**na yakalanmış demektir. Bu rahatsızlık farazî bir **"ölüm"** ve **"yeniden diriliş"** tasavvurunu da beraberinde getirmektedir. Böylece alelâde insanın beşer üstü bir güçle donandığına inanılır. Kamlığa giriş esnasında öldüğü farz olunan adayın yer altı dünyasında cehenneme götürüldüğü, orada bütün vücudunun parçalara ayrılarak kötü ruhlardan temizlendiği ve sonra yeniden biraraya getirildiği; daha sonra kendine bir üstad aradığı, onun rehberliğinde bir dağa tırmandığı, birlikte göğün kutlarında yükseldikleri ve orada kutsiyet kazandığı tasavvur edilmektedir. Daha doğrusu giriş âyinini müteakip cezbeye girebildiği, yer altı ve göğe yükseldiği farz olunan kamların, giriş esnasında bunun tecrübesinden geçmiş olduğuna inanılmaktadır. Böylece her kama özel bir ruh verildiği tasavvur olunmaktadır. Kama asıl gücünü veren de bu kutsal ruhtur. Yakutlar kamın bu ruhunun gökteki kutlu ağacın dallarında bittiğine inanmaktadır. Bu ruhun gök kuşağı (ebem kuşağı) şeklinde şamanın vücuduna girip onu sardığı kabul edilmektedir. Bu nedenle bir kısım şaman davullarında gök kuşağının sembolü yer almaktadır.

Şamanlığın menşeine ait efsaneler, ilk şamanın Tanrı tarafından yaratıldığını ancak daha sonra onun gücünün kısıtlandığını ve kötü ruhların sebebiyet verdiği hastalık ve ölümle mücadele etmek üzere dünyaya gönderildiğini ifade ediyorlar. Bir başka varyant, kötü ruhların insanlara hastalık ve ölüm gibi felaketler vermeleri karşısında, Tanrı'nın insanlara yardım etmek üzere kartalı gönderdiğini ifade ediyor. Herhalükârda, ilk **"şaman-ata"**anlayışı oldukça yaygın bir tema olarak görünmektedir.

Dikkate değer hususlardan biri de kamların genellikle erkek oluşlarıdır.

Bununla birlikte kadın kamlardan da söz edilmektedir. Hattâ bir rivayet Tobalarda kadın şamanlardan söz etmektedir. Cücenler için de benzeri rivayetler mevcuttur. Cücen hakanı tahta çıktığında kaybolan prensi bir kadın şaman bulmuştur. Yakutlarda kadın şamanların bulunduğu aşikârdır. Hattâ en güçlü kamların kadınlar oldukları, aslında kamlığın başlangıçta kadınlara mahsus olduğu tarzında görüşler de mevcuttur. Altay şamanlığında kamlar **"ak"** ve **"kara"** şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bununla birlikte, Şamanizm içerisinde böylesine bir ayırımın geç dönemlerde, hattâ özellikle XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bir görüşe göre bu iki ayırım İran etkisinden kaynaklanmış olup[18] ikinci derecede bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Ak kamların yalnızca göğe, iyi ve aydınlık ruhlar şerefine kansız kurban âyin ve törenleri düzenledikleri; buna karşılık kara şamanların kötü ve karanlık tanrılarına, cehennem ilâhı Erlik'e âyinler düzenledikleri görülmektedir. Kadınların yalnızca kara şaman olabilecekleri düşünülmektedir. Kamlık, demircilik san'atı ve ateşle de ilişkili olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle J.P. Roux, Göktürkleri şamanlıkla ilişkili görmektedir[19].

Kamlar, özel bir kıyafet ile de toplumda ayırdedilmektedirler. Her kamın kendine mahsus özel bir cübbesi, külâhı, davulu ve maskesi mevcuttur. Cübbe ve davulun vasıfları ve biçiminin, kamın hizmetinde bulunduğu ruh tarafından bildirildiğine inanılmaktadır. Altaylılarda davulun yerine tef mevcuttur. Gerek cübbe, gerek külâh ve gerekse de davulun üzerinde özel süsler, daha doğrusu semboller mevcuttur. Bunlar; güneş, ay, yıldız, gök kuşağı, dünya ağacı gibi sembollerdir. Onların hepsi kamların ekstaz halindeki iniş ve yükselişleri ile katlı kozmik anlayışı simgeler görünmektedir. Çin kaynakları, özellikle davulun şaman âyinlerinde çok eskiden beri kullanıldığını haber veriyor.

Şaman âyininde göğe yükselişin bir de yer altına yani cehenneme iniş şeklindeki karşılığı mevcuttur. Anlaşılan bu, yükselişe göre daha güç ve karmaşıktır. "İniş", düşey veya yatay-düşey olabilmektedir. Birinci durumda kam, sanki yedi basamaklı bir merdivenden yer altı katlarına iniyormuş farz

---

[18] M. Eliade, **Le Chamanisme et les Techniques Archaiques de L'Extase,** s. 172.

[19] J. P. Roux, *"La Religion des Turcs de L'Orkhon des VIIe - VIIIe Siecles",* **RHR,** No 437, 1962, C. I. s. 11-12.

olunmaktadır. Her basamakta yahut yerin altının her bir katında o, engellerle karşılaşmakta, onları aşmak için çeşitli yollara baş vurmaktadır. Nihayet yedinci kata ulaşan şaman orada cehennem dünyasının hakimi olan Erlik Han'a yakarmakta; bu arada Bay Ülgen'i de anmakta ve sonuçta geri dönmektedir.

Kamların trans halinde gerek göğe yükselişleri, gerekse de yer altına inişlerinin başta Altay ve Yakut kültürleri olmak üzere, Geleneksel Türk topluluklarının hayatında önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Sürüler ve ürünün rekoltesi hakkında bilgiler, ölen ve yer altına gidemeyen ruhların oraya ulaştırılması, hastanın ruhunun tutsaklıktan kurtarılarak sahibine iadesi, bu yolculuğun ana gayelerini oluşturmaktadır. Bu amaçlarla hemen daima aynı senaryo uygulanmakta; ancak toplum ve kültürlere göre olaylar çeşitlenmekte; her halde kamlar bu toplumların psişik bütünlüğünün korunmasında esaslı bir rol üstlenmiş görünmektedirler. Onlar kötü ruhlarla mücadelenin korunmasında esaslı bir rol üstlenmiş görünmektedirler. Onlar kötü ruhlarla mücadelenin şampiyonları olarak görünmekte; hastalıklar, kötü ruhlar ve kara büyü onların uzmanlık alanına girmektedir. Genel bir anlamda denebilir ki şamanlar, hayatı, sağlığı, verimliliği ve "aydınlığı", ölüme, hastalıklara, kısırlığa, kötü talihe ve "karanlıklar" âlemine karşı müdafaa etmekte; böylece onlar, kötü ruhlara karşı mücadelede sembolleşmekte; görünmez âlemin kötülüklere eğilimli sakinlerine karşı insanların arasından, onlarla ve daha genel olarak ruhlar âlemi veya kutsal âlemle, Tanrı ile teması sağlayabilen ve gerektiğinde onlara yardımlar sağlayan veya en azından haber getiren, kendi içlerinden ancak olağanüstü bir otorite tipi olarak kamlar bu toplumların manevî hayatında imtiyazlı bir mevkiye erişmiş bulunmaktadırlar. Bu bakımdan, bu toplumlarda ölümle, Öte Dünya ile, görünmez âlemle ilgili mitolojinin gelişmesinde, ahiret ve ölümden sonraki hayatla ilgili tasavvurlar ve inanışların şekillenmesinde kamların ekstazik seyahatlerinin ve bu konuda onların naklettiklerinin önemli rolleri olmuştur. Türk dininin zenginleşip renklenmesinde Şamanizm önemli bir rol oynamıştır.

Geleneksel Türk Dini Konusundaki Tartışmalar

Geleneksel Türk dini konusundaki tartışmaların bir bölümünü onu, animizm, fetişizm, politeizm, henoteizm ve monoteizm gibi modern dönemin din nazariyecilerinin ortaya attıkları sistemlerden birine yerleştirme gayretleri oluşturmaktadır. İşte bu şekildedir ki, başta Samalon Reinach[20] olmak üzere

[20] Salamon Reinach, **Orpheus, Histoire Generale des Religion,** Paris 1976, s. 224.

bir kısım araştırmacılar, Moğol döneminin etkisi altında Türk din tarihi içerisinde kendini göstermiş bulunan Erlik'i bay Ülgen'in karşısına yerleştirerek, Geleneksel Türk din sisteminin dualist bir karaktere sahip olduğunu öne sürmüşlerdir. J.P. Roux bu dini, politeizmle iç içe bir monoteizm şeklinde vasıflandırıyor. Öte yandan Roux, düalist eğilimin de eski Türk dininde başlangıçtan itibaren bulunduğunu ve onun Maniheist etki altında güçlendiğini düşünüyor. Buna göre ikili evren anlayışı, Budist etki altında üç katlı bir kozmik telakkîye dönüşmüş. Hindû-İranî cehennem tanrısı Yama'nın mukabili olan Erlik Han Gök-Tanrı ile düalizmi belirginleştirmiştir. Hattâ, Roux'ya göre Türklerde cennet kavramı dahi Soğdlu etkilere dayanmakta olup **"uçmak"** terimi menşeini oradan almaktadır. Bu düalist sistem, Totemizm, Şamanizm ve Politeizm ekseninde odaklaşan halk dini içerisinde gelişme gösterirken, imparatorluk dönemleri Gök-Tanrı merkezli bir Monoteizme yönelmişlerdir. Böylece Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi Türk imaparatorluklarında kendini gösteren Monoteist eğilimli Türk imparatorluk dini anti-şamanist ve antitotemist bir karaktere sahiptir. Zira Totemizm ve Şamanizm Türklerde kabile döneminin dinleri olup, imparatorluk, Türklerde bir tür kabileler federasyonu olduğu için, her zaman dağılma tehlikesi ile karşı karşıyadır. İmparatorluğun birliğinin ve gücünün ayakta tutulması ve Kağan'ın iktidarının sürekliliği, kabileler ve onların şefleri tarafından sürekli tehdit altındadır. Kağanlar bir ölçüde kabile veya halk dinine saygı göstermişlerdir. Ancak onlar, birliğin ve imparatorluğun devamı için, kabile dini veya totemlerini iptal etmeye, sadece kendi kabilelerinin totemini, imparatorluk içerisinde ulusal totem haline getirmeye çalışmışlardır. Göktürklerdeki Kurt-ata efsanesinin ulusal eğilimi buradan kaynaklanmaktadır. Ancak Türklerde bilindiği üzere birçok menşe efsanesi mevcuttur. Hattâ, ne kadar Türk boyu varsa o kadar menşe efsanesi de vardır denilebilir. Türk imparatorluğu bunlardan birini ve muhtemelen Hakan'ın kabilesininkini yüceltmiştir. Nitekim, **Moğolların Gizli Tarihi** ve **Oğuznâme** de bunlardan birini yücelterek, muhtelif gelenekleri te'life çalışmaktadır. Ancak kabile dinleri ve daha doğrusu onları temsilen halk dini ve imparatorluk dini arasındaki, aynı temele dayanmakla birlikte farklı gelişim çizgileri Roux'ya göre, bunların arasında bir sürtüşmeyi de beraberinde getirmiştir. Nitekim, bir ölçüde kabile dinlerine saygılı olan hakanlar, onlarla mücadeleden de geri durmamışlardır. Bununla birlikte, Türk topluluklarında Şa-

man-Kağan zıtlaşması konusunda bir bilgimiz yoktur. Kitabeler Şamanizm konusunda suskundur. Ama, Cengiz Han döneminde bu mücadele su yüzüne çıkmış; nitekim Cengiz Han, büyük Şaman **"Beki"**nin otoritesine son vermiştir. Ancak, Türk topluluklarında kabile totemizmi ve Şamanizmi bu zıtlaşmaya rağmen halkın arasında varlığını sürdürmüş, şamanlardan kabile reisliğini ele geçirenler olmuştur. Roux, kitabelerinin, bu konudaki suskunluğunu, kâbile dininin varlığı ve sürekliliğinin delili saymakta; imparatorluk dağılınca onların yeni bir canlanışa geçtiklerini düşünmekteydir. Öte yandan o, Türk dinî sisteminin, XVIII. ve XIX. yüzyılların meşhur nazariyesi çerçevesinde **"tabiat dini"** veya **"natürist mitoloji"** ya da Broses Combes Lubbock'un fetişizmi, Herbert Spencer'in atalara tapınma veya manizm nazariyesi yahut Frazer ve Marett'in din ve büyünün iç içe olduğu bir tür **"preanizmizm"** ya da Tylor'un **"animizm"**i veyahut da Lank'ın tek Tanrı'nın hakimiyetine tâbi birçok tanrıcılık olan **henoteizmi** veya Schmidt'in **monoteizm** nazariyesi çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini de sormaktadır[21]. Tabiata tapınma konusunda ağaç, su, dağ ve gök cisimleriyle ilgili kültler; fetişizmle ilgili olarak tözler, preanizm konusunda her çeşit kehânet ve Şamanizm uygulamaları; politeizm konusunda özellikle güneyli tesirlerle beslenmiş bir Moğol etkisi altında kendini gösteren, bazen antropomorfizm eğilimli olan, çoğu zaman da zoomorfizm şekillerini muhafaza eden ulûhiyet yahut kutsiyetler, manizm konusunda atalar kültü; animizm konusunda Şamanizmde yer alan ruhlar ve nihayet monoteizm konusunda da Gök-Tanrı inancı delil gösterilmektedir. Rus araştırmacıların büyük bir bölümü ve onların etkisi altında ülkemizde A. İnan, bir tür animizm veya fetişizmi Geleneksel Türk dininin menşeî formu olarak görmek eğilimindedir. Gumilev, eski Türk dinî sistemini, kuzeyli kavimlerin animizmi ile daha güneydeki ve daha doğrusu Orta Asya bozkırlarındaki Türk boylarının totemizminin karşılaşmasının bir sonucu şeklinde değerlendirmektedir[22]. Schmith'in monoteizmi, İslâmi telâkkilerle birleştirilerek, ülkemizde eski Türk dininin monoteizm şeklinde anlama eğilimi-

---

[21] Bkz. J.P. Roux, *"Turkic Religion"*, **The Encylopedie of Religion,** C. XV. s. 87-94; **La Religion des Turcs et des Mongols,** s. 57-58.

[22] Gumilev, *"Eski Türk Dini"*, (Çev. Harun Güngör), **Türk Kültürü Dergisi,** Sayı 377, Ankara 1994, s. 5426.

ni güçlendirmiş; özellikle H. Tanyu, bu konudaki yayınlarıyla[23] eski Türk dininin Gök-Tanrı dini olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Sonuç

Geleneksel Türk dininin, din nazariyecelerinin ortaya attıkları sistemlerden sadece biri içerisinde değerlendirilme güçlüğü, bu fenomenin sürekli ve değişken unsurları ve vecheleri altında, tarih içerisinde arz ettiği karmaşıklık ve zikzaklardan kaynaklanmaktadır.

Gök-Tanrı inancını, bu sistemin temeline oturtmak suretiyle nasıl kalıcı bir arketip olarak varlığını sürdürdüğünü belirtmiştik. İkinci dereceden veya yaygın kutsallıkların **deus otiosus** sürecine bağlı olarak varlığını da tarihî örnekler içerisinde göstermeye çalıştık. Atalar kültü de bu çerçevede oradaki yerini almış bulunmaktadır. Buna göre eski Türk dininin, Gök-Tanrı merkezli ve onun etrafında şekillenmiş tamamen kendine özgü bir sistem olduğunu belirtebiliriz. J.P. Roux'nun görmek istediği ölçüde olmamakla birlikte, Türk din tarihi içinde halk dini ile devlet dini veya resmî din arasında zamanla ve çeşitli sosyal, ekonomik, kültürel ve özellikle de siyasal nedenlerle çift yönlü bir eğilimin olduğu muhakkaktır. Ancak onlar temelinde aynı müşterek dinî-kültürel tabana dayanmakta, Gök-Tanrı inancının hakimiyeti etrafında zaman içerisinde gelişme göstermiş bulunmaktadırlar. Bu bakımdan da Geleneksel Türk dinini, Gök-Tanrı merkezli ve onun etrafında şekillenmiş orjinal sistem şeklinde değerlendirmemizin haklılığı ve geçerliliği bir kere daha kanıtlanmış olmaktadır.

Basit bir anolojiden hareketle bu sistemin Haniflik olduğunu öne sürmek hatalı olur. Her ne kadar, mevcut bilgiler, eski Türk dininin, başlangıçtan itibaren tüm gelişim süreçlerini izlememize izin vermemekle birlikte, Gök-Tanrı kültünün bozkır kültürlerine mahsus olduğunu bilmekteyiz. Toprağa bağlı (territorial) mahallî kutsallıkların göçebe toplumlarda bulunmadığını da dinler tarihi bize öğretmektedir. Şu halde, Türklerde vatan kültü ve onunla ilgili gördüğümüz Yer-su'lar kültünün, onların göçebelikten yerleşikliğe veya en azından yarı-göçebeliğe (semi-nomadisme) geçtikleri, bir ölçüde toprağa bağlandıkları bir kültürel durum ve hayat tarzı ile ilgili olduğunu düşünmemiz

---

[23] H. Tanyu, **İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı,** Ankara 1980; **Türklerin Dini Tarihçesi,** İstanbul 1978.

gerekecektir. Yine ilgili öteki toplumlarda olduğu gibi, eski Türk dininde de atalar kültü, Türklerin ilk dönemlerindeki ailevî ve toplumsal organizasyonları ile ilişkili olmalıdır. Nihayet, kalıcı arketiplerin dış etkilerle birleşmek suretiyle Türk din tarihi içerisinde zamanla şamanizm denilen dinî-mistik-sihrî bir sistem şeklinde nasıl organize olma eğilimine yöneldiğini de gördük. Esasen bu bütünlük içerisinde sistemin yalnızca eski Türklerde sınırlı kalmayıp, nasıl evrensel bir vecheye yöneldiğine de işaret etmiş bulunmaktayız.

Bütün bunlar, Geleneksel Türk dininin, gerek kendi orijinal yapısı ve iç dinamiği, gerekse ilişkili olduğu öteki dinî ve kültürel sistemlerle bağlantıları çerçevesinde dış dinamiği bakımından, nasıl köklü ve aynı zamanda karmaşık bir sistem oluşturduğunu, onu basitleştirerek yalnızca bir nazariye veya modelden hareketle anlamının güçlüğünü de ortaya koymaktadırlar. Bu karmaşık sistem, üst üste ve hattâ çoğu zaman yan yana veya iç içe birçok inanç ve kültür unsurları ve tabakalarından oluşmaktadır. Onun bilimsel tahlili, bu karmaşıklığı ve aynı zamanda orijinalitesini hesaba katarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. Zira, bu haliyle Geleneksel Türk dini, her şeyden önce eski Türklere mahsus orijinal bir dinî fenomendir. Dış etkilerin ve karmaşıklığın onun bu orijinalitesini bozduğu akla gelebilirse de, yukarıdaki tahliller, oradaki arketiplerin başlangıçtan itibaren buna meydan okuduğunu, orijinal formun bu şekliyle tarih içerisinde süreklilik kazandığını bize göstermektedirler. Bir yandan bu dış etkiler, öte yandan da kendi iç dinamiği içerisinde tarihî ve kültürel değişimler, bu dinî tarihe aynı zamanda çeşitlilik ve zenginlik de kazandırmışlardır. Zira, az önce sözünü ettiğimiz karmaşıklık, aynı zamanda bu zenginlik ve çeşitliliğin de ifadesi olmaktadır.

Gerçekten de, bu süreklilik ve zenginlik, göreceğimiz gibi, Türklerin dinî tarihi içerisinde onların, belli bir dönemden itibaren, Geleneksel dinlerden yavaş yavaş koparak, evrensel büyük dinlere ve özellikle de İslâmiyete açılmalarından sonra da varlığını devam ettirmiş; böylece, Türk din tarihi içerisindeki arketipler ve bu çerçevede Geleneksel dinden birçok unsurlar yeni motiflerle kaynaşıp bezenmek suretiyle hayatiyetlerini sürdürmüşlerdir.